

УДК 821.161.2

Ю.С. КИРИЧЕНКО,
*кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри українознавства
і мовної підготовки іноземних громадян
Харківського національного економічного університету імені С. Кузнеця*

ІДЕЙНО-ЕСТЕТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ УСНООПОВІДНОЇ МАНЕРИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

У статті розглянуто механізми формування усноповідної структури «Малороссийских повестей» Г. Квітки-Основ'яненка. Показано, що в естетичному комплексі вітчизняного Просвітництва простолоудина сприйняли як втілення ідеалу «природності» і репрезентанта української нації загалом. З'ясовано механізми вироблення своєрідної захисної ідеології, яка давала змогу утверджувати культурну окремішність та самодостатність українців за умови відсутності політичної та адміністративної автономії.

Ключові слова: Г. Квітка-Основ'яненко, Просвітництво, сентименталізм, усна оповідь, читач.

Прозову творчість Г. Квітки-Основ'яненка вчені небезпідставно розглядають як етапне явище – зокрема тому, що запропоновані ним оповідні схеми стали продуктивними для розвитку української літератури. Квітчині повісті здійснили значний вплив не лише на формальну організацію художніх творів таких авторів, як, наприклад, Ганна Барвінок, Марко Вовчок, П. Куліш, Олекса Стороженко, а й сприяли формуванню певного погляду на українського простолоудина.

Хоча вчені побіжно і зверталися до проблеми генези оповідної манери Г. Квітки-Основ'яненка (О. Борзенко, М. Зеров, І. Лімборський, В. Тарнавський та ін.), проте до сьогодні поза їхньою увагою залишилися питання, які стосуються чіткого визначення механізмів впливу просвітницько-сентименталістського комплексу на формування наративної структури Квітчиної прози. А тому слушним видається дослідження його творчості з урахуванням тих наративних традицій, які склалися в європейській просвітницькій літературі. Усі ці аргументи засвідчують актуальність пропонованої статті.

Вісімнадцяте століття увійшло в історію західноєвропейської гуманітарної думки як епоха Просвітництва. Основні ідеї цього періоду були пов'язані з упевненістю у виключному значенні раціональних засобів гармонізації суспільних відносин та вдосконалення особистості. У цьому контексті слушною видається теза І. Канта: «Просвітництво – це вихід людини зі стану неповноліття, у якому вона перебуває з власної провини. Неповноліття – це нездатність користуватися своїм розумом без допомоги інших. Май мужність користуватися власним розумом! – таким є девіз Просвітництва» [1, с. 25].

На думку просвітників, для пізнання світу та правильної організації людського суспільства достатньо досягнути закони власного мислення й діяти згідно з ними. У зв'язку з цим поняття «природного» стало одним з визначальних для окресленої епохи – його розглядали як комплекс іманентних законів існування кожної окремої людини й людства загалом.

У цьому контексті варто зауважити, що така світоглядна позиція просвітників значною мірою була зумовлена серйозними соціальними зрушеннями, які полягали в

переоціненні ролі людини третього стану в політичному та культурному житті суспільства. Простолюд у такий спосіб переміщався з маргінесу в центр філософських та мистецьких роздумів, адже просвітники проголошували цінність кожної людини незалежно від її станової приналежності. Відбувалася соціальна та культурна реабілітація простої людини як своєрідного ідеалу «природності».

У першій половині XVIII ст. в межах Просвітництва увиразнилися сентименталістські ідейно-естетичні тенденції. Філософську основу сентименталізму запропонували Дж. Берклі та Д. Юм. Так, Д. Юм проголосив вродженими якостями людини доброту, а почуття та емоції – першоосною людської діяльності. У творчості О. Голдсмита, Г. Брука, Г. Маккензі, Ж.-Ж. Руссо, Л. Стерна та інших письменників у центрі перебували внутрішній світ героїв та багатогранність їх душевних переживань. Сентименталісти протиставили такі поняття, як «серце» та «розум»; саме здатність людини відчувати розцінювалася як найбільш повне виявлення людяності, а крім того, і «природності».

Для сентименталістів емоційність була тісно пов'язана з певною системою етичних норм. На переконання сентименталістів, саме природою було закладено уявлення про індивідуальні та соціальні цінності. Крім того, природа розглядалася як сфера, у якій лише й можливе збереження високих морально-етичних якостей. Не випадково письменники-сентименталісти змальовували свого героя якнайближче до природи та якнайдалі від цивілізації (наприклад, у таких творах, як «Еміль, або Про виховання», «Юлія, або Нова Елоїза» Ж.-Ж. Руссо й под.). Ідеалом сентименталістів стало патріархальне життя на лоні природи, якому, на їхню думку, притаманна «простота» та «щирість». Так, чутливість сентиментальних героїв «виявляється як особливе ставлення до світу» [2, с. 102]. Як зазначив С. Тураєв, «на ділі вона означає цілий етичний комплекс: вірність природі (своїй людській природі), добро й максималізм у людських стосунках тісно переплітаються і створюють своєрідну модель світобудови, яка полемічно протиставляється невлаштованості сучасного життя» [2, с. 102].

Особливо важливу роль у популяризації ідей Просвітництва відіграв Ж.-Ж. Руссо. Його твори значною мірою вплинули на формування української просвітницько-сентименталістської літератури. У зв'язку з цим, на нашу думку, варто детальніше зупинитися на основах естетичної системи, запропонованої мислителем.

Роботи Ж.-Ж. Руссо висунули в центр літературних пошуків протиставлення «природного» й «неприродного» («штучного»). Як зазначив із цього приводу Ю. Лотман, «основна опозиція «людина (природне) – суспільство (неприродне)» розпадається на низку окремих протиставлень. Природне прирівнюється до реального, сущого, відчутного, а неприродне – до несправжнього, удаваного, вигаданого» [3, с. 141]. Прагнення до щастя бачиться як повернення до «природного» стану, де панують добро та істина. Для людини таким станом стає дитинство, а для людства – «природні» умови спільного життя, які були втрачені протягом історичного розвитку.

Поряд із цим Ж.-Ж. Руссо застосовує критерій «природності» й до соціальних інститутів. На його думку, хоча загалом вони були створені в результаті порушення «природних» законів існування людини, проте повернення до ідеального минулого неможливе. Тому соціальні структури мислитель так само співвідносить із «природним» та «неприродним». Так, «Руссо повторює вже на іншому – державному – рівні всю знайому нам систему антитез, де позиції «людини» відповідає правильна, ідеальна, договірна держава, а позиції «суспільства» – держава деспотична, «неправильна», сучасна» [3, с. 142]. Цивілізоване «суспільство» у такій системі координат сприймається як вороже утворення, що спотворює «природні» закони співіснування людей.

Протиставлення «природного» й «неприродного» сформувало також таку особливу рису літературних творів, як «щирість», яка сприяла звільненню від «неприродних» суспільних відносин, поверненню до доброти та чистоти «серця». Зокрема одним з важливих способів такого повернення стала орієнтація на народну мову, носіями якої, на переконання Ж.-Ж. Руссо, є «не салонні дотепники, не академіки, не філософи, а провінціали, чужинці, які живуть у глушині, юні істоти, майже діти...» [4, с. 26]. Мова простої людини сприймалася мислителем так само «природною», а тому вона протиставлялася «штучній» салонній мові, позбавленій «щирості».

Окрім того, Ж.-Ж. Руссо, співвідносив літературне писемне мовлення з усним, обстоюючи «природність» останнього на протигагу «штучності» першого: «Писемність, яка ніби повинна закріпити в мові усталені форми, якраз змінює його [усне мовлення]. Вона спотворює не слова, а дух мови, підмінюючи виразність точністю. У розмові ми передаємо свої почуття, а на письмі – думки» [5, с. 98]. Із цього приводу Ю. Лотман зазначив, що «одночасно акцент мовної проблеми переносився із царини логіки в царину соціології, із семантики – в прагматику. Історія мови вимальовувалась як розповідь про перетворення щирих вигуків, продиктованих самою природою, на мову соціального обману, конденсатор усієї суспільної неправди» [5, с. 219].

Для сентименталізму було властиво перенесення усної бесіди «з периферії культури... в її центр» [5, с. 438]; усне слово перетворювалось «на ідеал, норму спілкування загалом» [5, с. 438] і задавало «писаному тексту не лише лексику, але й сам стиль контакту» [5, с. 438]. В окреслену епоху народна мова на протигагу «штучній» літературній «виходила на арену європейської культури не лише як рівноправна, але й як більш «природна» й цінна» [5, с. 223].

Таким чином, ідейно-естетична система пізнього Просвітництва висунула в центр художніх пошуків опозицію «природне» / «неприродне». Це протиставлення було використано при осмисленні різних суспільних та мистецьких явищ. Зокрема ми звертаємо увагу на такі поняття, як «природна людина», «природна мова», «щирість», «серце» / «розум», «природа» / «цивілізація». Своєрідним взірцем «природності» просвітники вважали патріархальне життя простої людини. У зв'язку із цим долався класицистичний погляд на селянина як людину третього сорту, що відобразилось на зміні принципів зображення героя-простолюдина в літературній творчості. У європейській словесності XIX ст. окреслені світоглядні тенденції сприяли розвитку «селянської теми» у прозі таких письменників, як Б. Ауербах («Шварцвальдські сільські оповіді»), Ф. Кабальєро («Картини народних звичаїв Андалусії»), А. Труєба («Селянські оповідання», «Народні оповідання»), Жорж Санд («Жанна», «Чортова калюжа», «Франсуа-найда», «Маленька Федетта»), М. Гоголь («Вечори на хуторі біля Диканьки»), О. Пушкін («Повісті Белкіна») та ін. Творам цих письменників властивий етнографізм, часто ідеалізація простолюдина та способу його життя.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. просвітницькі ідеї поширюються у Східній Європі, досягаючи й Російської імперії, до складу якої входили на той час українські землі. Специфічна ситуація, у якій перебувала на той час українська культура, зумовила особливу парадигму засвоєння загальноєвропейських тенденцій.

До вивчення специфіки українського сентименталізму ще в XIX ст. зверталися М. Петров та М. Дашкевич. Так, М. Петров уважав український сентименталізм окремим літературним напрямом [7], тоді як М. Дашкевич розумів «українську емоціональність» [8, с. 83] невід'ємною властивістю українського менталітету.

Пізніше М. Зеров висловив важливі думки, які стосувалися окресленого питання. На його думку, «сентименталізм в українській творчості був з'явищем довготривалим, постійним, явищем до певної міри національного значення...» [9, с. 92]. Це спричинило те, що в українському літературознавстві не розрізнялася «книжна чутливість» та «чутливість тубільного походження» [10, с. 92] як органічна складова національного характеру.

Таким чином, для української наукової традиції властиве подвійне тлумачення сентименталізму в літературі: як окремого літературного напрямку та як ендемічної чутливості, яка властива українському національному характеру і тому постійно виявляється в художній літературі незалежно від її хронологічної приналежності. На певному етапі особливого поширення набув саме другий погляд про відсутність яскраво вираженого просвітницько-сентименталістського етапу в історії української літератури.

У другій половині XX ст. у широкий науковий обіг увійшло поняття «просвітницький реалізм». Сприйняття Просвітництва як початкового етапу реалізму відбувалося через ідеалізацію етично-раціонального підходу до явищ суспільного життя.

В останні десятиліття літературознавці звертають увагу на специфіку українського Просвітництва з урахуванням національних особливостей літературного процесу (О. Борзенко, В. Зарва, І. Лімборський, Д. Чик та ін.). Зокрема О. Борзенко відзначив, що «немає суттєвих підстав, спираючись на ментальні особливості українців, пропонувати якусь аль-

тернативну до європейської моделі літературної історії, що перебуває осторонь основних західноєвропейських духовних тенденцій, і розглядати, таким чином, «книжну чутливість» як щось зовсім не погоджуване з питомим українським емоціоналізмом. Очевидно, більш виправдано вести мову про специфіку українського сентименталізму, який, зберігаючи основні ознаки європейської моделі, багато в чому, і це природно, живився з джерела місцевої, передусім фольклорної емоціональності» [10, с. 15].

Таким чином, ми погоджуємося з думкою вчених про те, що в історії вітчизняної літератури існував просвітницько-сентименталістський етап, якому була властива тенденція до трансформації європейського досвіду з огляду на специфіку української культурної ситуації.

Загально визнано, що на літературний процес кінця XVIII – початку XIX ст. відчутно вплинули соціальні та політичні зміни. Але особливо гостро це помітно в націй, які на той час не мали своєї державності, де «література нерідко була єдиним провідником суспільної свідомості й одночасно відігравала в ній спрямовуючу роль» [11, с. 8]. Безперечно, це стосується й української культури перших десятиліть XIX ст., яка перебувала на той час у силовому полі Російської імперії. На окресленому історичному етапі «просвітницько-сентименталістський ідейний комплекс можна було використати як ефективний інструмент для унормування взаємин з імперським центром, наголошуючи на національно-культурній самобутності української провінції» [10, с. 4]. Тож література за таких умов виробляла нові засоби для реалізації важливих національних потреб; у такий спосіб українське Просвітництво прагнуло «перетворити слово на стимул до дії, перенести його у план практики» [12].

Для української літератури та культури загалом протиставлення «природного» та «неприродного» виявилось особливо продуктивним у зверненні до образу простолюдина як «носія головних прагнень епохи» [2, с. 32], який втілював сентименталістський ідеал «природної» людини. «Переважно простонародне селянське середовище в силу свого консерватизму зберігало традиційні етнічні ознаки та могло служити джерелом формування нової ідентичності» [10, с. 19]. Така позиція виробилася, звичайно, серед української інтелігенції, де сформувалася своєрідна модель сприйняття простолюдина. Це прослідковується передусім в орієнтації на «стилізовано селянську, хутірську, провінційну ментальність як взірцеву...» [10, с. 20]. Така стилізація бачиться органічною в контексті театралізації як важливої особливості просвітницької культури. Як зазначив Ю. Лотман, «театралізується епоха загалом» [4, с. 274–285]. На думку вченого, «специфічні форми сценічності йдуть з театрального помосту й підкорюють собі життя. <...> Погляд на реальне життя як на спектакль... надавав людині можливість обирати амплуа індивідуальної поведінки» [4, с. 274–285].

В українській культурі характерним для окресленої епохи стає амплуа провінціала-простолюдина. Окремі представники української інтелігенції, стилізуючи мовленнєву поведінку селянина, пропонували в такий спосіб власне бачення ідеалу «природної» людини. У літературі це виявилось в стійкій традиції використання образу оповідача-простолюдина.

Одним із перших, хто звернувся до цього прийому в літературній творчості, був П. Гулак-Артемівський. Поет використав амплуа простакуватого провінціала-селянина у своїх посланнях («писульках») до читацької аудиторії «Украинского вестника».

Ховаючись за маскою оповідача, митець порушує тему простої людини, яка «не обмежується... лише вузьким соціально-становим значенням. Вона має ширше й більш загальне вираження, безпосередньо співвідносячись зі своєрідною «філософією простоти», чи інакше – «філософією дивацтва», як важливою рисою просвітницько-сентименталістського погляду на світ» [10, с. 177]. Послідовно дотримуючись обраного амплуа, письменник обстоює перевагу «природної» української провінції. Так, у посланні «Дещо про того Гараська» автор, ховаючись за маскою простакуватого оповідача, окреслює розбіжності між українським та російським національним характером: «Иван Мартынович, – писали, – есть честный человек! (Еге!.. чесний – як капітанська мазниця!) и годится быть гетманом, понеже он хотя не учен, да умен и – ужась как вороват и исправен!» Ну, дей його честі!.. Хай його халепа з такою честю! Ну, та се, бач, воно так виходить по-нашому, а по-

московській інше діло: по нашому б то «вороватий» значиться «зłodійкуватий», а по їх – «скусний, спритний». Звісно, кожний хрещений народ говорить по-своєму: в Туреччині – по-турецькому, в Німеччині – по-німецькому; тільки вже наш пречистянський дяк у книжці начитав, що коли вже зłodій, то скрізь зłodій: і у Німеччині зłodій, і у Туреччині зłodій; ну, а може, деінде і не так... Бог його святий знає! Ще б щось сказав, бо язик дуже свербить, та цур їм!..» [13, с. 12–13].

Поряд із літературною творчістю амплуа провінціала-простолюдина входить і в епістолярну спадщину письменників першої половини XIX ст. Особливо показовим у цьому контексті є листування Г. Квітки-Основ'яненка з Є. Гребінкою та Т. Шевченком. Насамперед привертає увагу те, що більшість листів написані російською мовою. Природно, що російська мова в межах імперської культури обслуговувала ділове спілкування українців. Але поряд із цим вона входила і в приватне листування. Так, Є. Гребінка переписується зі своїми рідними теж російською мовою. Очевидно, це почасти пов'язано з неvirобленістю літературного варіанта української мови, тому мова імперського центру в більшості випадків сприймалася єдино прийнятною для письмового спілкування. Крім того, письменники з певною комунікативною метою іноді приймають на себе амплуа простолюдина, стилізуючи усно-розмовну манеру. Цікаво, що, наприклад, Є. Гребінка навіть у межах одного листа пише і українською, і російською мовою залежно від характеру висловлюваної думки. Україномовні фрагменти листів передають емоційне за своїм характером захоплення українською творчістю Г. Квітки-Основ'яненка; російська мова ж обслуговує ділові теми (наприклад, відгуки про російську літературу, обговорення підготовки видань, виконання ділових прохань тощо).

Наведемо показовий у цьому контексті уривок із листа Є. Гребінки до Г. Квітки-Основ'яненка від 18 листопада 1838 р.: «Добре, добре, паночку! Хіба ж я коли від діла цуравсь? Я й сам свиту зняв би та робив би, аби було що! Издание «Прибавлений» должно быть под моим смотрением, бо я трохи тямлю чоловічеську мову... Ми мусимо зробити чотири книжки: першу у марті, другу у кінці мая або у юні, третю к Семену або к Воздвиженню, а четверту у Пилипівку, геть туди к Різду, після Сави, або Зачатія. А ще тут є у мене один земляк Шевченко, що то за завзятий писать вірші, то нехай йому сей та той! Як що напише, тільки цмокни та удар руками об поли!.. Краевский чрезвычайно рад видеть вашего «Халлявского»... В 1 № будет Марлинского «Записки зачумленного офицера» – объединение! Из письма вашего вижу, что вы знаете Афанасьева; где он пропадает? Дайте ему мой адрес и попросите написать ко мне. Бувайте здорові з жіночкою» [14, с. 594–595].

Таким чином, письменники, дотримуючись певних соціальних та культурних ролей у листуванні, приймали на себе всі їх атрибути, до яких належав і стиль письмового спілкування. А неvirобленість літературного варіанта української мови сприяла формуванню стилізованої усно-розмовної манери висловлювання для обслуговування спеціальних комунікативних потреб інтелігенції.

Особливо яскраво амплуа дивака-простолюдина виявляється в прозовій творчості Г. Квітки-Основ'яненка. Прикметно, що письменник постійно використовував манеру викладу від першої особи, вводячи в структуру публіцистичної та художньої прози образи оповідачів. Особливої ж популярності набули саме українські повісті письменника, і маска Грицька Основ'яненка, за якою приховався автор, міцно закріпилася за ним і часто заміняла в рецепції його творчості особистість письменника.

Звернення до образу оповідача-простолюдина як носія «природної» мови було органічним у контексті переосмислення Просвітництвом ролі усного мовлення. Так, у листі до П. Плетньова від 8 лютого 1839 р. Г. Квітка-Основ'яненко зазначив: «Мне было досадно, что все летают под небесами, изобретают страсти, созидают характеры, почему бы не обратиться направо, налево и не писать того, что попадает на глаза? Живя в Украине, приучая к наречию жителей, я выучился понимать мысли их и заставил *своими словами* пересказывать их публике. Вот причина вниманию, коим удостоена «Маруся» и другие, потому что написаны с натуры, без всякой прикрасы и оттушевки. И признаюся Вам, описывая Марусю, Галочку и проч., не могу, не умею заставить их говорить общим языком, влекущим за собою непременно вычурность, подбор слов, подробности, где в одном слове сказывается все. Передавал слово в слово на понятном всем наречие, слышу от Вас и подобно Вам знающих дело, что оно хорошо; не я его произвел, а списал только» [15, с. 214].

Г. Квітка-Основ'яненко помістив у центр своєї літературної творчості «природну» людину – селянина – і скористався придатною, знову ж таки «природною» мовою для цього. Протиставляючи «штучну» мову «природній», митець переконає, що лише така мова здатна задовольнити потреби українського читача й адекватно зобразити українську дійсність. Він навіть упевнений, що виконує роль швидше літописця, ніж письменника, адже засобами української мови можна було досягти враження граничної правдивості у зображенні простолюду.

Цікаво, що іноді сам мовний код літературного продукту значною мірою сприймався як вагомий показник мистецької вартості. Прикметно, що, за свідченнями Г. Квітки-Основ'яненка, В. Даль написав один зі своїх схвальних відгуків на «Малороссийские повести», навіть не читаючи їх [15, с. 205]. Так само і Є. Гребінка в листі до М. Новицького апріорі захоплюється українською творчістю письменника: «О повестях Основьяненко у нас ни слуху ни вести. Его «Сватанье» еще не напечатано, а потому я, не читавши, и не могу писать разбора, в противном случае, даю тебе честное слово расхвалить его донельзя» [14, с. 587].

Послугуючись народною мовою для літературної творчості, Г. Квітка-Основ'яненко також прагнув довести її здатність до задоволення різних комунікативних потреб: «По случаю, был у меня спор с писателем на малороссийском наречии. Я его просил написать что-то серьезное, трогательное. Он мне доказывал, что язык неудобен и вовсе не способен. Знал его удобство, я написал «Марусю» и доказал, что от малороссийского языка можно растрогаться» [15, с. 215]. Г. Квітка-Основ'яненко вважав за потрібне довести, що українська мова має достатньо ресурсів для того, щоб повноцінно обслуговувати прозу. У такий спосіб письменник сприяв обґрунтуванню самодостатності як української мови, так і загалом українського народу.

Розв'язуючи поставлені перед собою завдання, Г. Квітка-Основ'яненко неодноразово вдавався до порівняння комунікативних можливостей української й російської мов: «Известность моих сказок разохотила здешних переложить их по-русски... Слушаем в чтении – и что же? Малороссы, не узнаем своих земляков, а русские... зевают и находят маскарадом; выражения – не свойственные обычаям, изъяснения – национальности, действия – характерам, мыслящим по-своему, и брошено, хотя, правду сказать, перевод был сделан и вычищен отлично. <...> ...Потрудитесь вникнуть в видимую разницу наших – ну именно языков русского и малороссийского: что на одном будет сильно, звучно, гладко, то на другом не произведет никакого действия, холодно, сухо» [15, с. 215–216].

Як бачимо, Г. Квітка-Основ'яненко сприймає українську мову єдино придатною для адекватного зображення української дійсності. На його переконання, лише мова простолюду має достатньо засобів для того, щоб «щиро» промовляти до українського «серця». Така позиція сприяла виробленню своєрідної захисної ідеології в межах імперського простору, яка дозволяла усвідомити культурну окремішність та самодостатність українців за умов відсутності національної автономії. За таких умов «культура... відіграла... особливо важливу роль... у прагненні цементувати, розкрити і зробити очевидним єдність, яка тільки формується, намагалася навіть певною мірою компенсувати недостатню розвиненість цієї єдності в інших сферах національного буття і свідомості» [11, с. 14].

Таким чином, саме «проста» і «природна» мова стали одними із важливих чинників, які сприяли усвідомленню особливої духовної єдності українців. Тож «руссоїстський конфлікт між суспільством і людською природою... фактично проектувався на взаємини між імперським центром та українською провінцією, визначаючи для останньої досить вигравшу передусім у духовному та моральному плані позицію» [10, с. 17].

Мовна приналежність літературного продукту значною мірою визначала його імпліцитного читача; ним письменник уважав насамперед простолюдина, проте усвідомлював, що масово до нього літературний твір не дійде ще довгий час: «Простой народ, чернь читают еще не многие. Мои «Листы к землякам», именно для них писанные, не ко всем дошли еще» [15, с. 338].

Окрім цього, письменник, звичайно, адресував свої твори українській інтелігенції, яка, на думку Г. Квітки-Основ'яненка, здатна максимально повно відчувати та емоційно їх сприйняти. Автор «Малороссийских повестей» неодноразово згадує у своїх листах про те, що його твори викликали сентиментальну за своєю природою реакцію української аудиторії:

«Когда вышла первая часть повестей, отовсюду были отзывы, что они плакали, как Марусю погребали, и я готов был плакать о них. Были и такие, что благодарили меня, что я доставил лакеям их чтение, понимаемое ими...» [15, с. 218].

Поява «Малороссийских повестей» Г. Квітки-Основ'яненка викликала значний резонанс серед читацької аудиторії. І, як справедливо відзначив В. Тарнавський, українські твори письменника спричинили передусім «суперечки щодо мови» [16, с. 63]. Проблема мовної приналежності «Малороссийских повестей» виходила за межі суто літературного контексту. Дослідник слушно наголосив на тому, що «ворожість деяких критиків до української мови була обумовлена класовими... тенденціями: рецензенти підкреслювали той момент, що література повинна обслуговувати вищі верстви суспільства і мова «плебсу» для неї непридатна. В захисті української мови частина критиків... – здебільшого тих, що самі брали участь в українському літературному процесі – доводила життєздатність української мови і молодій літературі і не тільки для «плебсу», але й для поміщиків та чиновників; доводила своєрідність і неперекладність Квітчиних українських повістей» [16, с. 63].

За таких умов україномовний читач перебував ніби у виграшному становищі, оскільки був здатен повноцінно зрозуміти та сприйняти літературний твір. У цьому контексті, на нашу думку, слушно звернутися до твору «Салдацький патрет», який відкриває «Малороссийские повести» і який завжди сприймався письменником як важливий засіб для висловлення своїх літературних поглядів. Прислів'я «швець знай своє шевство, а у краєцтво не мішайся» стало художнім втіленням мистецької програми письменника. Воно акцентувало увагу на певній камерності української літератури, її доступності лише для достатньо обмеженого за імперськими мірками кола читачів, які перебувають у зв'язку із цим у більш виграшному, навіть у привілейованому становищі. Так, у «Суплиці до пана іздателя» письменник вдався до додаткового коментування ідейного навантаження твору «Салдацький патрет»: «Та ще на своїм віку видав і таких, що, як попаде нашу книжку, та переверочує її, переверочує, мов голодна беззуба собака шкоринку, котрї не вкусить, та, не розчухавши, що, для чого і против чого писано, зараз, щоб аби що-небудь сказати, аби чим-небудь нашого братчика занехаяти, а самому похвастати, зараз, кажу, і гукне: «Кавика не там! оксія не туди! Хвалш! треба наш йори ны ны! Я усе знаю і зараз побачу, де що не так». Ой, гляди, лишень, пане Усезнаю, щоб не було і з тобою того, що з Терешком-шевцем» [15, с. 113]. У листі до А. Краєвського від 28 грудня 1841 р. письменник зазначив також із цього приводу: «О малоросс[ийском] языке нельзя спорить, не знавши обоим сторонам его в совершенстве... Обоим спорящим надобно быть на месте, здесь, и на опыте увериться, как и с каким энтузиазмом принимается все выходящее наше. (Я говорю о высшем круге коренном, здешнем, не наезжем). Повести требуют нескольких зданий, театральные пьесы доставляют содержанием провинциальных театров большую поддержку во всякое время... След[овательно], читают многие, читают не от нечего делать... Одним словом, если бы случай привел Вас проехать через все наши губернии (а мало их?), не по губернским городам. Вы бы тогда уверились, что можно и должно писать по-нашему» [15, с. 337–338]. Письменник переконував співрозмовника в тому, що україномовна література відповідає естетичним потребам українських читачів: «О желании Вашем поспорить с нами и печатно я передавал здешней ученой молодежи. Это надобно видеть, как все это сословие (их, студентов, большая часть из губерний, знающих наш язык) закипит, забурлит, хватается за перья... Не знаю, напишут ли, но многие собирались» [15, с. 338].

Отже, формування усноповідної манери Квітчиної прози тісно пов'язане із загальними мистецькими тенденціями доби. Проте специфіка української культурно-історичної ситуації зумовила особливу парадигму засвоєння західноєвропейського ідейно-естетичного комплексу Просвітництва. За посередництвом україномовних творів Г. Квітки-Основ'яненка в умовах відсутності державної автономії засобами словесності відбувалося обґрунтування самодостатності української літератури, культури та й навіть української нації загалом.

Проблема генези творчості Г. Квітки-Основ'яненка потребує подальшого дослідження, оскільки нез'ясованим залишається питання зв'язку «Малороссийских повестей» із національною культурною традицією. Саме цей аспект ми вважаємо перспективним для майбутніх наукових студій.

Список використаних джерел

1. Кант И. Ответ на вопрос: что такое Просвещение? / И. Кант // Сочинения: в 6 т. – М.: Гаука, 1966. – Т. 6. – С. 25–37.
2. Тураев С.В. От Просвещения к романтизму. (Трансформация героя и изменение жанровых структур в западноевропейской литературе конца XVIII – начала XIX в.) / С.В. Тураев. – М.: Наука, 1983. – 256 с.
3. Лотман Ю.М. Русская литература и культура Просвещения / Ю.М. Лотман. – М.: ОГИ, 2000. – 536 с.
4. Лотман Ю.М. Избранные статьи: в 3 т. / Ю.М. Лотман. – Таллинн: Александра, 1992. – Т. 1: Статьи по семиотике и типологии культуры. – 479 с.
5. Руссо Ж.-Ж. Юлия, или Новая Элоиза / Жан-Жак Руссо. – М.: Худ. лит., 1968. – 775 с.
6. Руссо Ж.-Ж. Сочинения / Жан-Жак Руссо. – Калининград: Янтарный сказ, 2001. – 416 с.
7. Петров Н.И. Очерки истории украинской литературы XIX столетия / Н.И. Петров. – К.: Тип. И. и А. Давиденко, 1884. – 458 с.
8. Дашкевич Н.П. Отзыв о сочинении г. Петрова: «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» // Записки Императ. акад. наук. – 1889. – Т. 59. – Кн. I. – С. 82–111.
9. Зеров М. Нове українське письменство / М. Зеров // Українське письменство. – К.: Слово, 2003. – С. 6–105.
10. Борзенко О.І. Сентиментальна «провінція». (Нова українська література на етапі становлення) / О.І. Борзенко. – Харків: Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2006. – 322 с.
11. Литература эпохи формирования наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Просвещение. Национальное возрождение (Центральная и Юго-Восточная Европа в эпоху перехода от феодализма к капитализму. Проблемы истории и культуры) / ред.: И.А. Богданова, С.В. Никольский, Б.Ф. Стахеев. – М.: Наука, 1982. – 311 с.
12. Аверинцев С.С. Категории поэтики в смене литературных эпох [Электронный ресурс] / С.С. Аверинцев, М.Л. Андреев, М.Л. Гаспаров, П.А. Гринцер, А.В. Михайлов. – Режим доступа: http://www.philol.msu.ru/~forlit/Pages/Biblioteka_CategoriesPoetics.htm (Последнее обращение 30.10.2016).
13. Гулак-Артемівський П. Твори / П. Гулак-Артемівський. – Черкаси: Сіяч, 1917. – 31 с.
14. Гребінка Є.П. Твори: в 3 т. / Є.П. Гребінка. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 3: Повісті. Оповідання. Нариси. Статті. Рецензії. Листи. – 704 с.
15. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів: у 7 т. / Г.Ф. Квітка-Основ'яненко. – К.: Наук. думка, 1981. – Т. 7: Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. – 567 с.
16. Тарнавський В. Квітка в розумінні сучасників / В. Тарнавський // Квітка-Основ'яненко: Збірник на 150-річчя народження. 1778–1928. – Харків: Укр. робітник, 1929. – С. 43–64.

References

1. Kant, I. *Otvēt na vopros: chto takoe prosveshhenie?* [Answering the question: what is Enlightenment?]. Kant, I. *Sochinenija* [Works]. Moscow, Mysl' Publ., 1966, vol. 6, pp. 25-37.
2. Turaev, S.V. *Ot Prosveshhenija k romantizmu* [From Enlightenment to Romanticism]. Moscow, Nauka Publ., 1983, 256 p.
3. Lotman, Ju.M. *Russkaja literatura i kul'tura Prosveshhenija* [Russian literature and the culture of Enlightenment]. Moscow, OGI Publ., 2000, 536 p.
4. Lotman, Ju.M. *Izbrannye stat'i* [Selected articles]. Tallinn, Aleksandra Publ., 1992, vol. 1. *Stat'i po semiotike i tipologii kul'tury* [Essays on the semiotic and the typology of culture], 479 p.
5. Rousseau, J.-J. *Julija, ili Novaja Jeloiza* [Julie, or the New Heloise]. Moscow, Hudozhestvennaja Literatura Publ., 1968, 775 p.
6. Rousseau, J.-J. *Sochinenija* [Works]. Kaliningrad, Jantarnyj Skaz Publ., 2001, 416 p.
7. Petrov, N.I. *Ocherki istorii ukrainskoj literatury 19 stoletija* [Sketches of 19th century Ukrainian literature history]. Kyiv, I. and A. Davidenko Publ., 1884, 458 p.
8. Dashkevich, N.P. *Otvēt o sochinenii g. Petrova: "Ocherki istorii ukrainskoj literatury 19 stoletija"* [Review of Mr. Petrov's work "Sketches of 19th century Ukrainian literature history"].

Zapiski Imperatorskoj akademii nauk [Notes of the Imperial Academy of Sciences], 1889, vol. 59, book I, pp. 82-111.

9. Zerov, M. *Ukrains'ke pys'menstvo* [Ukrainian literature]. Kyiv, Osnovy Publ., 2003, 1301 p.

10. Borzenko, O.I. *Sentymental'na "provintsiiia" (Nova ukrains'ka literatura na etapi stanovlennia)* [The sentimental "Province" (New Ukrainian literature in its infancy)]. Kharkiv, Vydavnytstvo KhNU im. V.N. Karazina Publ., 2006, 321 p.

11. Bogdanova, I.A., Nikol'skij, S.V., Staheev, B.F. (ed.) *Literatura jepohi formirovanija nacij v Central'noj i Jugo-Vostochnoj Evrope. Prosveshhenie. Nacional'noe vozrozhdenie* [Literature of the period of the nations born in Central and South Eastern Europe. National revival]. Moscow, Nauka Publ., 1982, 311 p.

12. Averincev, S.S., Andreev, M.L., Gasparov, M.L., Grincer, P.A., Mihajlov, A.V. *Kategorii pojetiki v smene literaturnyh jepoh* [The categories of poetics in the change of literary epochs]. Available at: http://www.philol.msu.ru/~forlit/Pages/Biblioteka_CategoriesPoetics.htm (Accessed 30 September 2016).

13. Hulak-Artemovs'kyj, P. *Tvory* [Works]. Cherkasy, Siiach Publ., 1917, 31 p.

14. Hrebinka, Ye.P. *Tvory* [Works]. Kyiv, Naukova Dumka Publ., 1981, vol. 3, 704 p.

15. Kvitka-Osnov'ianenko, H.F. *Zibrannia tvoriv* [Works collection]. Kyiv, Naukova Dumka Publ., 1981, vol. 7, 567 p.

16. Tarnavs'kyj, V. *Kvitka v rozuminni suchasnykiv* [Contemporaries' conception of Kvitka]. *Kvitka-Osnov'ianenko: Zbirnyk na 150-richchia narodzhennia. 1778–1928*. [Kvitka-Osnov'ianenko: 150 birth collection. 1778-1928]. Kharkiv, Ukr. robitnyk Publ., 1929, pp. 43-64.

В статье рассмотрены механизмы формирования сказовой структуры «Малороссийских повестей» Г. Квитки-Основьяненко. Показано, что в эстетическом комплексе украинского Просвещения простолюдина воспринимали как воплощение идеала «природности» и репрезентанта украинской нации в целом. Отслежены механизмы появления своеобразной защитной идеологии, которая давала возможность утверждать культурную обособленность и самодостаточность украинцев в условиях отсутствия политической и административной автономии.

Ключевые слова: Г. Квитка-Основьяненко, Просвещение, сентиментализм, сказ, читатель.

The mechanisms of first-person narration formation in *Malorossijskie povesti* by H. Kvitka-Osnov'ianenko are explored in this article. It is shown that in the aesthetic sector of the Ukrainian Enlightenment a commoner was perceived as the embodiment of the ideal of «naturalness» and the Ukrainian nation representative. Mechanisms of developing a defensive ideology, which made it possible to establish the cultural distinctiveness and Ukrainian self-sufficiency in the absence of political and administrative autonomy, have been revealed.

Key words: H. Kvitka-Osnov'ianenko, Enlightenment, sentimentalism, first-person narration, reader.

Одержано 21.11.2016